

Tussen taalkunde en filologie

Afscheidscollege door

Prof. dr. T. Muraoka

hoogleraar in de Hebreeuwse taal- en letterkunde,
Israëlitische oudheden, en het Ugaritisch
aan de Universiteit Leiden
op vrijdag 10 oktober 2003

Mijnheer de Rector magnificus, mijnheer de Dekaan, gewaardeerde toehoorders

Een vermaarde Deense linguïst, Otto Jespersen, begint zijn afscheidscollege, dat hij in 1925 aan de universiteit van Kopenhagen houdt, als volgt: “Vandaag mag ik, zoals algemeen gebruikelijk, meer over mijzelf praten dan bij andere gelegenheden passend zou zijn. Mocht u hiervan schrikken, dan zou ik u troosten en verzekeren, dat het nooit meer zal gebeuren.”¹

Sinds meer dan 40 jaar houd ik mij bezig met talen. Sommige van die talen zijn slechts instrumenten, die ik nodig heb om mijn specifieke vak te beoefenen. De andere zijn het voorwerp van mijn wetenschappelijke bestudering en daarover heb ik eigen meningen. Reeds als gymnasiast was ik erg geïnteresseerd in vreemde talen. Mijn leraar Engels hield zich, naast het reguliere onderwijs, bezig met wetenschappelijk onderzoek op het gebied van Anglistiek. Hij vroeg me eens data te verzamelen t.b.v. een artikel dat hij aan het schrijven was. Hij was de eerste stimulerende, intellectueel motiverende leraar, bij wie ik het geluk had te studeren.

Aan een universiteit in Tokyo studeerde ik Anglistiek in een tijd waarin het veld gedomineerd werd door de Amerikaanse versie van structurele taalkunde, die bevorderd was door figuren als Harris, Hockett en Pike. In deze sfeer zag ik het belang in van algemene, theoretische taalkunde voor onderzoek naar specifieke talen. Tegelijkertijd wilde ik als bijvak de grondtalen van de bijbel bestuderen. Toen ik mij tot wijlen prof. Sekine, reeds toen een internationaal bekende oudtestamenticus en hebraïcus, wendde, kreeg ik te horen dat hij er geen zin in had, de Alef/Bet of Alpha/Beta uit te leggen. Men hoefde zich destijds kennelijk niet veel zorgen te maken over studentenaantallen. Gewapend met autodidactisch verworven basiskennis van de Griekse en Hebreeuwse grammatica en woordenschat lazen we bij hem in het volgende semester *Phaedo* van Plato en het boek *Job*. Met zijn ongelofelijk brede kennis van, en interesse voor, niet alleen de bijbelse talen, maar ook de inhoud van de bijbel, de theologie en exegese ervan, en de hele *Umwelt* ervan, liet hij duidelijk zien hoe nuttig en vaak onontbeerlijk de goede kennis van talen is om teksten op een juiste manier te interpreteren en inzicht te krijgen in de wereld en cultuur die erin weerspiegeld zijn.

Mijn volgende station, de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem, wemelde van een groot aantal uitstekende geleerden. Elk specialisme dat iets te maken heeft met de studie van de bijbel was vertegenwoordigd door wereldwijd gerenommeerde toponderzoekers. Zelfs voor de graad BA was het mogelijk alleen maar de Hebreeuwse taalkunde te bestuderen. In deze luxueuse omgeving ontmoette ik mijn toekomstige promotor, wijlen prof. Rabin, en andere voortreffelijke Semitisten zoals wijlen prof. Kutscher, wijlen prof. Goshen-Gottstein, en prof. Kapeliuk. De studie van de Semitische talen in Jeruzalem was sterk gekenmerkt niet alleen door een fijnzinnige synchrone benadering, maar ook door een diachrone, historische benadering in het

kader van vergelijkende Semitistiek. Hier kon men zich in het onderzoek naar talen, hun structuur op zich verdiepen. Brede filologische interesse voor de geschiedenis en cultuur van de volken die de talen gebruikten speelde slechts op de verre achtergrond mee. Alleen mijn promotor, Rabin, liet niet na, taalkundige verschijnselen, historische ontwikkelingen en gebruik van talen in het bredere historische en maatschappelijke kader te plaatsen. Dit verklaart zijn interesse voor sociolinguïstiek. Rabins zienswijze heeft misschien te maken met zijn Britse opleiding.

Terwijl niet weinig mensen met plezier vreemde talen leren en voor bepaalde gebruikswijzen en verschijnselen van hun moedertaal interesse tonen, kan of wil niet iedereen een systematisch, kritisch, taalkundig onderzoek verrichten, zelfs niet naar zijn moedertaal. Zuivere taalkunde wordt vaak te saai geacht. Zo'n indruk wordt versterkt als men een boek of wetenschappelijk artikel over taalkunde tegenkomt waarin er veel pseudo-mathematische formules en tekens gebruikt worden. Sommige taalkundigen krijgen een 'kick' van het gebruik van zulk esoterisch jargon als een manifestatie van hun overtuiging dat taalkunde niet bij geesteswetenschap behoort, maar een bètavak is. Maar het is uitstekend mogelijk om met een minimum van vakterminologie aan te tonen hoe relevant taalkunde kan zijn voor de filologie en voor filologen die geschreven teksten, met name oude teksten, met bredere interessen willen bestuderen, gericht op verschillende facetten van literatuur, geschiedenis, en cultuur. In de resterende tijd vanmiddag zal ik aan de hand van een enkel voorbeeld trachten deze these te onderbouwen.

De totstandkoming van de bijbelse literatuur als geheel dan wel van de verschillende componenten ervan en hun nageschiedenis zijn een nog steeds hevig omstreden kwestie in de bijbelwetenschap. In het verleden speelden taalkundige aspecten een rol in die discussie, die echter soms in een cirkelredenering ontaardde. Een bekende Israëlitische oud-testamenticus/hebraïcus, Avi Hurvitz, houdt zich al sinds zijn proefschrift bezig met de kwestie van het Laet Bijbels Hebreeuws op grond van puur taalkundige data. In zijn proefschrift besteedde Hurvitz ruime aandacht aan de langste der psalmen, Psalm 119, en kwam tot de conclusie dat deze psalm, los van algemene theologische en ideologische overwegingen, valt te dateren in de periode na de Babylonische Ballingschap.² Deze psalm wordt, evenals een klein aantal andere psalmen, enkele stukken in het boek Klaagliederen en in het deuterokanonieke boek de Wijsheid van Ben Sira, gekenmerkt door een acrostische structuur. Het is namelijk een gedicht dat bestaat uit 22 eenheden, waarvan de eerste letters het Hebreeuwse alfabet in zijn traditionele volgorde vormen. In het geval van Ps 119 bestaat iedere eenheid uit 8 verzen. Dus de psalm bevat 176 verzen, 8 maal 22, het aantal letters van het Hebreeuwse alfabet. Nu is er bij Hebraïci consensus dat de voorlaatste letter van het alfabet van oudsher twee afzonderlijke medeklinkers weergaf, alhoewel het nog steeds niet vaststaat hoe een van de twee medeklinkers eigenlijk klonk. In de voorlaatste eenheid beginnen 3 verzen met de ene medeklinker, en de andere 5 met de andere. Hieruit mag men concluderen, dat

de bijbelse acrostische gedichten vanaf het begin als geschreven gedichten tot stand kwamen, dus anders dan oude bijbelse gedichten zoals het lied van Debora, waarvan men veronderstelt dat er een vrij lange tijd van mondelinge overlevering voorafging, voordat die stukken in hun min of meer huidige vorm geredigeerd werden. Hierbij speelde de visuele vorm van de letters, niet hun klanken, een grotere rol.

Een Japanse collega van mij, David Toshio Tsumura, heeft in de Hebreeuwse taalkunde een nieuwe notie geïntroduceerd, namelijk die van verticale grammatica.³ Doorgaans opereert een taalkundige met een serie klanken, woorden, zinsneden of zinnen, die men horizontaal op een rijtje kan zetten. Het taalkundig-literair fenomeen dat parallelisme heet, één van de hoofdkenmerken van de oudtestamentische poëzie, kan volgens Tsumura het beste geïdentificeerd worden als men parallelle regels boven elkaar zet. Ook hierbij kunnen gedichten waarin parallelisme op deze manier geïdentificeerd kan worden, alleen maar door schrijvende dichters zijn samengesteld, niet door begaafde dichters die spontaan of geïnspireerd gedichten uit hun monden lieten vloeien.

Het Hebreeuwse en Aramese voegwoord *w-*, gespeld met maar één letter, dat meerdere woorden of woordgroepen met elkaar verbindt, is even kort als het Nederlandse equivalent *en*. De communicatieve waarde ervan staat echter in geen verhouding tot de lengte ervan. Sterker nog: een systematische taalkundige beschrijving ervan is ingewikkeld. In de meeste gevallen kan men met de vertaling en volstaan. Maar wat betekent het Nederlandse woordje *en*, wat doet het precies? De beschrijving van de gebruikswijzen ervan neemt in het *Groot Van Dale Woordenboek* een volle kolom in beslag; in een standaard Bijbelshebreuws woordenboek maar liefst 7 kolommen. Net als veel andere woordjes is dit hinderlijk frequent: in de Hebreeuwse bijbel komt het maar liefst 30.045 maal voor. Eén interessante vraag is: als je een keten bestaande uit twee of meer woorden of woordgroepen hebt, herhaal je dan het woordje tussen elke twee achtereenvolgende componenten of kun je hiervan helemaal afzien? Toen mijn collega in Jeruzalem, B. Porten, en ik een grammatica van het Egyptisch Aramees schreven, merkten wij in een beroemde officiële brief van aanklacht en petitie gestuurd door het bestuur van een joodse gemeente in Elefantine in Oud Egypte aan de Perzische regering, dat een serie van vijf razendsnelle militaire operaties beschreven is met het voegwoordje alleen tussen de laatste twee, wat ons aan het spreekwoordelijke *veni vidi vici* herinnert.⁵ Een soortgelijke staccato stijl treft men aan in het gedicht dat de zege van het volk Israël over het Egyptische leger in de schelfzee prijst (Ex 15) en verder in een beschrijving van het verslaan van de overste van het Kanaänitische leger door Jaël, een Israëlitische vrouw: Ri 5.27 /ben ragléha kara‘ nafal shakhav/ “tussen haar voeten kromde hij zich, viel, lag daar.” Een paar regels later, in de bovengenoemde Aramese brief, is een reeks van vier vandalismen aangericht tegen de plaatselijke tempel vermeld met het woordje tussen elke twee achtereenvolgende woordgroepen als om op het gevoel van verontwaardiging aan de zijde van de klagers te hameren.⁶

Een kwestie die hiermee verband houdt is in welke volgorde meerdere woorden of woordgroepen gezet worden. In het Nederlands begint men een openbare rede door- gaans met “Dames en heren.” In de bijbel worden mannen eerst aangesproken. Daarom wordt Lev 19.3 /'ish 'immo v-'aviv tirá'u/ “Iedereen zal zijn moeder en zijn vader vrezen” aanleiding voor een bijzondere opmerking door de grootste van de Middeleeuwse joodse commentatoren, Rashi (11e eeuw).⁷ Het is bekend dat men in vroegere bijbelse boeken spreekt van “zilver en goud” (/késef v-zahav/), in latere boe- ken van “goud en zilver” (/zahav va-khásef/). Ook in de Ugaritische literatuur (14e/13e eeuw v. Ch.), in een Oudaramese inscriptie (Sefire, 8e eeuw v. Ch.), en in Akkadische oorkonden wordt zilver in de eerste plaats genoemd (*kaspu u churaatsu*). Alleen in het 'Jungbabilonisch' en het 'Neuassyrisch' staat goud heel soms voorop. In Oud Egypte werd evenzo de volgorde /goud - zilver/ pas in het Nieuwe Rijk normaal tegenover de omgekeerde volgorde in de voorafgaande perioden.⁸ Dit taalkundige fenomeen, een nauwkeurig te beschrijven distributie van de twee mogelijke volgor- den, strookt met het historische feit dat in het oude Nabije Oosten zilver tot de Perzische tijd (ca. 500) meer waard was dan goud. In de Perzische tijd werd de metaalmarkt met zilver overspoeld, met als gevolg dat de waarde van goud nu aan- zienlijk toenam.

In een onlangs verdedigd Leids proefschrift⁹ heeft Michael Malessa onderzocht op welke manieren Hebreeuwse werkwoorden inhoudelijk aangevuld worden met een lij- dend voorwerp of een prepositionele woordgroep die aanduidt waar, wanneer, met wie, of hoe een handeling uitgevoerd wordt. Veel van de werkwoorden die Malessa bestudeerd heeft, behoren tot de meest frequente woorden in de woordenschat van het Bijbels Hebreeuws, zoals /'amar/ 'zeggen' (5289 x). Onder zijn interessante bevin- dingen is een speciale nuance, durativiteit, die valt te constateren bij een structuur waarin sommige werkwoorden gecombineerd worden met een voorzetsel *b-*, 'in.' Hiertoe behoort het tamelijk veel voorkomende werkwoord /qara/ 'lezen; roepen.' Tijdens de restauratie van de tempel onder de hervormingsgezinde koning van Juda Josia, werd een oud exemplaar van het Wetboek gevonden. “Voorts gaf Safan, de schrijver, de koning te kennen, zeggende: Hilkia, de priester, heeft mij een boek gege- ven. En Safan las daarin (/wayyiqra' vah/) voor het aangezicht van de koning. Het geschiedde nu, toen de koning de woorden der wet hoorde, dat hij zijn klederen scheurde” (2Kron. 34.18-19: Statenbijbel).

Volgens Malessa was Safan nog het wetboek aan het lezen, toen de koning reageerde, hetgeen in het beeld van de vroomheid van de koning goed zou passen.¹⁰ Ongeveer 400 jaar later looft Jezus Ben Sira de koning om zijn vroomheid (Grk. /eusébeia/ Si 49.3). Het is mooi te merken, dat de auteur van het boek Kronieken zon- der een expliciet woord voor de notie (/chésed/, /chasid/) te gebruiken, de vroomheid van de koning kon laten blijken door een bepaalde grammaticale structuur te kiezen, en dat door middel van een éénletterige prepositie.

Sinds de ontdekking in 1947 van de eerste Dode-Zeerollen is de Qumranstudie al gauw tot een boeiend gebied geworden in de studie van de Hebreeuwse taal en literatuur, het antieke Jodendom, en het vroege Christendom. Afgezien van de inspanningen om de officiële uitgave van de teksten—die gelukkig nu bijna rond is—is men in hoofdzaak op de algemene inhoud van de teksten, dus filologie, gefocust gebleven. De Hebreeuwse en Aramese talen van die uiterst belangrijke en interessante documenten hebben tot nu toe slechts de aandacht van een zeer klein aantal geleerden gekregen (Kutscher, Beyer, Qimron etc.). Om die betreurenswaardige situatie recht te zetten zijn hier in Leiden in 1995 en 1997 twee internationale symposia gehouden met een duidelijke focus op de Hebreeuwse taal van de Qumran-documenten en een document dat hiermee zowel inhoudelijk als taalkundig nauw verwant is, de *Wijsheid van Ben Sira*.¹¹ Hoe een zorgvuldige taalkundige analyse kan bijdragen tot het krijgen van een juist beeld van de gedachtenwereld van deze unieke geloofsgemeenschap wil ik illustreren aan de hand van een concreet voorbeeld. In een van de belangrijkste Qumran-documenten, 1QS, die tot de zeven rollen behoort die als eerste ontdekt werden en die unaniem als de grondwet van de gemeente gezien wordt, komt men een Hebreeuwse uitdrukking (<rwch qdwshh>) tegen (1QS 3.7), welke in een tweetalige standaard-editie van de Qumran-teksten met “the Holy Spirit” wordt vertaald: beide woorden gespeld met een hoofdletter.¹² Omdat de vertaler een bekende nieuwtestamenticus is, James Charlesworth van Princeton Theological Seminary, USA, is de verleiding groot om hier een bewijs te zien voor een mogelijk nauw verband tussen de Qumran-gemeente en het net opkomende Christendom. In het verleden is er heel wat geschreven juist over dit thema. Volgens een zekere geleerde zou een van de Qumran-fragmenten als een stukje van het Evangelie naar Marcus geïdentificeerd kunnen worden.¹³ Maar de Hebreeuwse uitdrukking in kwestie behoort tot een reeks van drie opeenvolgende woordgroepen die in parallelisme staan en die alle drie met het woord /rúach/ in de status constructus beginnen. De twee andere kunnen respectievelijk met “de geest van de raad der waarheid” en “de geest van rechtschapenheid en ootmoed” vertaald worden. De laatste sluit beslist de interpretatie uit, dat het hier om één van de drie personae van de Drieëenheid zou gaan. Het woord in kwestie duidt een geest van de mens aan, geen transcendentale entiteit, maar eerder een ethisch principe waarnaar men bepaalt wat te doen of niet te doen, hoe zich te gedragen. Voorts merke men dat het bepaald lidwoord ontbreekt in de Hebreeuwse uitdrukking.

In de afgelopen 15 jaar heb ik heel wat tijd en energie besteed aan de lexicografie van de Septuaginta, de oude Griekse vertaling van het Oude Testament. De laatste tijd groeit het besef dat die vertaling, en in zekere mate ook andere oude bijbelvertalingen, als een zelfstandige tekst bestudeerd kan en moet worden, ondanks het feit dat de Septuaginta per definitie grotendeels een vertaling is. Dit verklaart lopende projecten die tot doel hebben de Septuaginta naar verschillende moderne talen, waaronder ook het Japans, te vertalen en er commentaren op te schrijven. Daarvoor zijn een gram-

matica en een woordenboek ongetwijfeld onmisbaar. De jongste editie van mijn Septuaginta-woordenboek¹⁴ heb ik daarom aan Mme M. Harl, de voortrekster van deze nieuwe en vernieuwende trend, opgedragen.

In de lexicografie zijn er meer raakpunten tussen taalkunde en filologie dan in de fonologie, morfologie of de syntaxis. Een tijdje geleden, in de loop van mijn voortgezette lexicografische onderzoek heb ik een opvallende vertaling van een gewoon Hebreeuws woord /choze/ ‘ziener,’ opgemerkt. In 1Kr 25.5 staat /choze hammélekh/ ‘de ziener van de koning.’ Het eerste woord is in de Septuaginta met /anakrouómenos/ vertaald. Dit Griekse woord betekent “aanslaan”, met name “een muziekinstrument aanslaan.” De hele passage in kwestie is inderdaad een lijst van tempel-muzikanten. In de traditionele synagogedienst is er een belangrijke rol weggelegd voor een functionaris die /chazzan/ heet, “cantor.” Er wordt wel beweerd, dat de functie van chazan in de vroegere tijd niets had te maken met muziek.¹⁵ Maar de bijbel zelf laat er geen twijfel over bestaan, dat in het oude Israël muziek een centrale functie in de tempel vervulde. In de na-bijbelse periode is er het een en ander veranderd in de praktijk van de joodse godsdienst. De opvallende en ongebruikelijke Septuaginta-vertaling in 1Kr 25 zou ons wel eens een blik kunnen bieden in de joodse liturgie in de 3de of 2de eeuw voor Christus in de diaspora.

Dagelijks word ik geconfronteerd met problemen zoals ik die hierboven geïllustreerd heb. Ik ben het daarom helemaal eens met wat een Duitse hebraïcus-oudtestamenticus, R. Bartelmus, recentelijk gezegd heeft: “die Grammatik ist weniger die ‘Magd’ als die ‘Mutter’ aller Theologie.”¹⁶ Bartelmus is eigenlijk door de Duitse theoloog bij uitstek, Maarten Luther, voorafgegaan: deze laatste heeft gezegd — “*primo grammatica videamus, verum ea theologica.*”¹⁷

In deze kontekst wil ik nog een facet van de filologie aansnijden. Als men in de structuur van de Griekse taal geïnteresseerd is, kan men zich op welke fase dan ook van de taal concentreren, hetzij de voor-homerische fase, hetzij het Grieks van klassieke Atheense auteurs, hetzij het Middeleeuwse Grieks, hetzij het Modern Grieks. Een filoloog die werkzaam is op het terrein van Anglistiek kan in principe romans van Harry Potter analyseren om iets te leren over de Angelsaksische cultuur, en daarbij gebruik maken van meer dan voldoende directe geschreven, materiële, en andere bronnen en gegevens. Maar in het geval van oude culturen is het nu eenmaal zo, dat tekstuele, geschreven bronnen vaak een zeer belangrijke, zo niet de belangrijkste, bron zijn voor onze kennis over de cultuur—cultuur in een brede zin—van een etnische groep of volk, de sprekers en gebruikers van de taal waarin de teksten bewaard zijn gebleven. In een utilitaristisch, pragmatisch gezinde samenleving wordt soms het oude als maatschappelijk irrelevant afgedaan. Hierbij mag men nooit vergeten, dat ieder mens, elke groep mensen en elk cultureel fenomeen historische dimensies heeft. In de algemene taalwetenschap is het onderscheid tussen twee benaderingen doorge-

drongen: synchronie, gericht op een fase van de geschiedenis van een bepaalde taal, en diachronie, die taalfenomenen vanuit hun historische ontwikkeling benadert. De synchronische benadering is echter een kunstmatig middeltje (expediency). Elke taal is of was een levend organisme, dat niet volledig begrepen kan worden als het niet gezien wordt vanuit historisch perspectief. In de algemene taalkunde spreekt men vandaag soms van panchronie.¹⁸ Wat het vak Hebraïstiek betreft, betekent dit dat het eenvoudig een illusie—zalige onwetendheid—is, om te denken dat men het Modern Hebreeuws, zijn taaleigenschappen en de Modern-Hebreeuwse literatuur goed kan begrijpen en appreciëren zonder grondige kennis van het Klassiek Hebreeuws en de klassieke Hebreeuwse literatuur, bovenal het Bijbelshebreuws en de Hebreeuwse bijbel. Hierbij moet er met een taalhistorische factor rekening gehouden worden. Om de structuur van het Modern Engels te verstaan is het onnodig, Anglo-saksisch of Oud Engels te kennen. Maar sinds het eind van de eerste eeuw na Christus gebruikte niemand het Hebreeuws in zijn dagelijks leven als zijn moedertaal. Het Modern Hebreeuws is pas vanaf het einde van de 19e eeuw geleidelijk en kunstmatig in het leven geroepen. Daarbij vormde het Klassiek Hebreeuws de basis van het Modern Hebreeuws. De morfologie ervan is grotendeels die van het Bijbels Hebreeuws. In de staat Israël zelf wordt op seculiere (niet orthodoxe!) scholen, wekelijks minimaal een of twee uur bijbelles gegeven. In de zestiger jaren, toen ik een aantal Hebreeuwse romans van de hand van de Israëliische Nobel-laureaat, Shmuel Josef Agnon, in mijn moedertaal vertaalde, merkte ik ineens, dat zijn taal en stijl diep van de Hebreeuwse klassieken doordrongen zijn. *Shvu'at 'emunim*, “Trouweed”, een schitterende liefdesroman, bijvoorbeeld, kan men zelfs niet beginnen te verstaan, zonder degelijke kennis van de taal en inhoud van het Hooglied.

Samenvattend zou ik zeggen: “Taalkunde en filologie sluiten elkaar niet uit, maar hebben elkaar nodig.”¹⁹

Aan het eind van mijn rede gekomen, wil ik mijn oprechte dank uitspreken aan de Universiteit Leiden, die mij het mogelijk heeft gemaakt, ongeveer elf jaar aan het bestuderen van oude Semitische talen en het Grieks, hun grammaticale structuur en hun woordenschat te besteden. Een groot geluk en genoeg waren daarbij voor mij het intellectueel hoge niveau van collegae, en het stimulerend gezelschap van goed gemotiveerde, meer dan eens briljante studenten en promovendi, het CNWS, ondersteunend personeel, en twee van de beste bibliotheken ter wereld, zowel de NINO-bibliotheek als de UB.

Nu ik formeel afscheid neem van mijn werkgever en de Leidse academische gemeenschap, kan ik nauwelijks beter doen dan de slotpassage van een andere roman van Agnon, getiteld *Tot in eeuwigheid*, te citeren.

ברית כרותה לחכמה שאינה מניחה מחכמיה והם אינם מניחים ממנה. הוא אמר מה לי ליגע עצמי? והיא החזיקה בו ואמרה לו שב אהובי שב ואל תניחני. היה יושב ומגלה צפונות שהיו מכוסים מכל חכמי הדורות, עד שבא הוא וגיילה אותם. ולפי שהדברים מרובים והחכמה ארוכה ויש בה הרבה לחקור ולדרוש ולהבין, לא הניח את עבודתו ולא זו ממקומו וישב שם עד עולם.

“Met de wetenschap is er een verbond gesloten, welk de wetenschappers niet loslaat en welk de wetenschappers niet loslaten. Hij [= de held van de roman] zeide: Waarom moet ik mijzelf vermoeien? Zij hield aan hem vast en zeide: Zit, schat, zit, en laat me niet los. Hij was zittende en geheimen onthullende, welke voor alle wetenschappers van de vroegere generaties verhuld waren totdat hij kwam en hen onthulde. Omdat de zaken talrijk zijn en de wetenschap langdurig is en er veel te onderzoeken is, te bestuderen en te begrijpen, liet hij zijn werk niet los, verliet zijn plaats niet, maar zat er tot in eeuwigheid.”

Ik heb gezegd.²⁰

Noten

- 1 “I may be allowed today by general custom to talk more about myself than would be thought becoming at another time; if this shocks you, I can give you the consolation that it will not happen again”: ‘Farewell lecture at the University given on 25th May 1925’, *Selected Writings of Otto Jespersen* (London / Tokyo, n.d.), p. 782.
- 2 A. Hurvitz, *The Transition Period in Biblical Hebrew: A Study in Post-exilic Hebrew and its Implications for the Dating of Psalms* [Heb.] (Jerusalem, 1972), pp. 130-52, aldaar 152.
- 3 D.T. Tsumura, “Vertical grammar. The grammar of parallelism in Biblical Hebrew,” in M.F.J. Baasten and W.Th. van Peursen, *Hamlet on a Hill: Semitic and Greek Studies Presented to Professor T. Muraoka on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday* [Orientalia Lovaniensia Analecta 118] (Leuven, 2003), 487-97.
- 4 Suetonius, *Jul.* 37.2.
- 5 A4.7:8f. in B. Porten and A. Yardeni, *Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt Newly Copied, Edited, and Translated into Hebrew and English*. Vol. 1, Letters: Appendix, Aramaic Letters from the Bible. Department of the History of the Jewish People. Texts and Studies for Students (Jerusalem: The Hebrew University, 1986).
- 6 T. Muraoka and B. Porten, *A Grammar of Egyptian Aramaic* (Leiden, 2003), p. 258.
- 7 “Want God weet, dat een zoon natuurlijk zijn vader meer als zijn moeder vreest.”
- 8 Ik ben dhr. Joost Hagen dankbaar voor de verwijzing naar J.R. Harris, *Lexicographical Studies in Ancient Egyptian Minerals* (Berlin, 1961), pp. 41-42. Zie ook A. Hurvitz, “‘Diachronic chiasm’ in Biblical Hebrew” [Heb.], in B. Uffenheimer (ed.), *Bible and Jewish History: Studies in Bible and Jewish History Dedicated to the Memory of Jacob Liver* (Tel-Aviv, 1971), pp. 248-55.
In een eerdere studie heb ik verwezen naar een soortgelijke wisseling tussen /tson u-vaqar/ (in vroegere bijbelboeken) en /baqar v-tson/ (in latere boeken): T. Muraoka, “Biblical Hebrew philological notes (2),” S. Shaked et al. (eds), *Studies in Semitic Linguistics in Honor of Joshua Blau* [Jerusalem Studies in Arabic and Islam 15 (1992)], pp. 43-54, bijz. 43-44. Volgens Prof. O. Borowski (Emory University) kan men op basis van onze huidige kennis van de Palestijnse archeologie het taalkundige verschijnsel in kwestie niet verklaren in termen van ontwikkelingen in landbouwpatroon [privé correspondentie d.d. 6.10.2003].
Een vriend van mij, dhr. M. Richardson, suggereert een literaire invloed van de talen in de omgeving (Akk. *alpu u tseenu*; Ugr. *alp w ts’n*), maar in dat geval wil men toch weten waarom zo’n invloed zich pas in latere bijbelboeken voordoet.
- 9 M. Malessa, *Untersuchungen zur verbalen Valenz im biblischen Hebräisch* (Leiden, 2003).
- 10 Op. cit., p. 89.

- 11 Zie T. Muraoka en J.F. Elwolde (eds), *The Hebrew of the Dead Sea Scrolls & Ben Sira: Proceedings of a Symposium Held at Leiden University, 11-14 December 1995* (Leiden, 1997); T. Muraoka en J.F. Elwolde (eds), *Sirach, Scrolls & Sages: Proceedings of a Second International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls, Ben Sira & the Mishna, Held at Leiden University, 15-17 December 1997* (Leiden, 1999). Een derde symposium werd gehouden in 1999 in Beersheva in samenwerking met de Ben-Gurion University of the Negev: T. Muraoka en J.F. Elwolde (eds), *Diggers at the Well: Proceedings of a Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls & Ben Sira* (Leiden, 2000).
De Hebreeuwse taal van het boek Ben Sira was het onderwerp van een uitstekende dissertatie geschreven en verdedigd (1999) door Dr W.Th. van Peursen, op het punt gepubliceerd te worden bij E.J. Brill onder de titel *The Verbal System in the Hebrew Text of Ben Sira*.
- 12 J.H. Charlesworth (ed.), *The Dead Sea Scrolls: Hebrew, Aramaic, and Greek Texts with English Translations, Vol. 1: Rule of the Community and Related Documents* (Tübingen / Louisville, 1994), p. 13.
- 13 De geleerde in kwestie, J. O'Callaghan, beweerde stukken van meerdere nieuwtestamentische boeken te kunnen identificeren: zie hierover G. Vermes, *The Complete Dead Sea Scrolls in English* (New York / London, 1997), p. 441.
- 14 T. Muraoka, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint, Chiefly of the Pentateuch and the Twelve Prophets* (Leuven, 2002).
- 15 Zie, bij voorbeeld, "Chazzan" in C. Adler et al. (eds), *The Jewish Encyclopedia* (New York / London, 1904), VI.284b - 287b.
- 16 *Theologische Literaturzeitung* 125 (2000) 744.
- 17 WA 5, 27, 8: geciteerd door J. Joosten, *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, 83 (2003) 147, n. 7. Een zekere Dr A.M. Fairbairn, waarschijnlijk een Schots Baptist, zou in 1906 gezegd hebben: "No man can be a theologian who is not a philologist. He who is no grammarian is no divine." Het citaat is te vinden in A.T. Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research* (New York, 1919), p. x. Een dergelijke uitlating is gedaan door W. Richter, *Grundlagen einer althebräischen Grammatik, I. Das Wort (Morphologie)* (St. Ottilien, 1978), p. 39, geciteerd door G. Vanoni, "Zur Bedeutung der althebräischen Konjunktion w=." Am Beispiel von Psalm 149,6," in W. Groß, H. Irsigler & Th. Seidl (eds), *Text, Methode und Grammatik* [Fschr W. Richter] (St. Ottilien, 1991), p. 561.
- 18 Cook, J.A., "The Hebrew verb: a grammaticalization approach," *Zeitschrift für Althebraistik* 14 (2001) 117-43.
- 19 Over een verschil tussen de termen *taalkunde* enerzijds en *filologie* anderzijds, zie O. Jespersen, *Language, its Nature, Development and Origin* (London, 1922), pp. 64-66.
- 20 Ik ben dhr. dr. W. Th. van Peursen erkentelijk voor stilistische verbetering van de voorliggende gedrukte versie.